

А. Сейітбекова

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Тіл тарихы бөлімінің меңгерушісі, ф.ғ.к.
Алматы, Қазақстан
e-mail: ainurseit@mail.ru

КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУГЕ ТЕРЕҢ БОЙЛАҒАН ҒАЛЫМ

Аннотация. Бар ғұмырын өзін толғандырып жүрген көне түркі жазба ескерткіштері мен одан кейінгі дәуірлердегі XV-XIX ғғ. мәтіндерін түгендеуге, оларды тарихи, әдеби және тілдік тұрғыдан талдап, сүбелі ғылыми еңбектер жазуға арнаған бірегей ғалым – Құлмат Өмірәлиевтің көне жазбаларға қатысты кешенді түрде сатылай-сабақтастыра жүргізген талдауларын оқи отырып, бүгінгі зерттеушілерге үлгі боларлық ерекше зерттеу әдістеріне куә боламыз.

Тірек сөздер: түркітанушы, филолог-ғалым, топонимикалық атаулар, фонетика, грамматика, бірегей ғалым.

А. Сейтбекова

Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы,
Заведующая отделом Истории языка, к.ф.н
Алматы, Казахстан
e-mail: ainurseit@mail.ru

УЧЕНЫЙ, ГЛУБОКО ПОГРУЖЕННЫЙ В ИЗУЧЕНИЕ ПАМЯТНИКОВ ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

Аннотация. Изучая всесторонний пошаговый анализ древних текстов, осуществленный Кулматом Омиралиевым, уникальным ученым, посвятившим себя инвентаризации текстов, их историческому, литературному и лингвистическому анализу и написанию важных научных работ, мы знакомимся с уникальными методами исследования древнетюркских письменных памятников XV-XIX веков и более поздних эпох, которые могут служить примером для современных исследователей.

Ключевые слова: тюрколог, филолог-ученый, топонимические имена, фонетика, грамматика, уникальный ученый.

A. Seitbekova

Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly,
Head of the Department of Language History,
Candidate of philological science
Almaty, Kazakhstan
e-mail: ainurseit@mail.ru

A SCIENTIST DEEPLY IMMERSSED IN THE STUDY OF ANCIENT TURKIC WRITTEN MONUMENTS

Annotation. Reading the comprehensive step-by-step analysis of ancient texts carried

out by Kulmat Umraliev, the unique scientist who devoted himself to the inventory of texts, their historical, literary and linguistic analysis and writing important scientific works, we get to know unique methods of studying ancient Turkic written monuments of the XV-XIX centuries and later eras, which can serve as an example for modern researchers.

Keywords: turkologist, philologist-scientist, toponymic names, phonetics, grammar, unique scientist.

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ұйымдастыруымен өтіп жатқан «Тілтанымдық мектептер» іс-шарасының бір циклі филолог-ғалым, түркітанушы Құлмат Өміралиевтің 90 жылдығына арналып отыр.

Құлмат Өміралиевтің Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында қызмет етіп, бар саналы ғұмырын қазақ тіл білімінің тың тақырыптарын зерттеуге арналған еңбектерімен бірегей ғалым болғандығын, айрықша құрметке ие екендігін отандық түркітанушылардың ғана емес, шетел түркітанушылардың да жоғары бағалаған мақалалары мен әріптестік лебіздерінен аңғаруға болады. Ғалымды «түркітанушы» деуіміздің себебі тілтанушы ғалымдардың барлығы бара бермейтін көне түркі жазба ескерткіштерінің тілін зерттеу нысанына алғаны. Ғалымның осы жайында жазған мына өлең шумақтарына назар аударайық:

*Біле, білсең жгііттер,
Онсыз да жүрмін асығып,
Жиналмай жатқан дүние көп
Асығып келем, тасынып.
Бірін жария жасаймын,
Қазірше бірін жасырып,
Жөргекте қалған пікірлер
Қалмасын деп шашылып...
«Мұра» деген халқымның*

Мүлкі жатыр шашылып», – деп бар ғұмырын өзін толғандырып жүрген көне түркі жазба ескерткіштері мен одан кейінгі дәуірлердегі XV-XIX ғасыр мәтіндерін түгендеуге, оларды тарихи, әдеби және тілдік тұрғыдан талдап, сүбелі ғылыми еңбектер жазуға арнайды.

Ғалым әр дәуірдегі көне, ортағасыр жазба мұраларды зерттеуде өзіндік ғылыми принциптерді ұстанады. Шығарманың түпнұсқасын тану үшін, алдымен, нұсқалар арасындағы мәтіндік салыстыру жұмыстарын жасау қажеттілігін айтады. Және өз еңбектерінде осы бағыт бойынша зерттеу әдістерінің үлгісін көрсетеді. Ғалымның түсіндіруінше, «бізде белгілі бір ақын-жыраулар атымен аталып жүрген өлеңдердің қайсыбіреулері өзге бір жерлерде сол дәуірде жасаған екінші я үшінші бір кісінің атымен аталса, енді бірсыпырасы сол дәуірден екі я үш ғасыр ілгері туған әдеби нұсқаларда, я бірер ғасыр кейін жасаған кісілердікі деп танылып жүрген мұралардың ішінде жүреді. ешқандай зерттеуші-әдебиетші де, зерттеуші-тілші де осынау мұраларға текстологиялық барлау жасамайынша бұл салада тыңғылықты жұмысқа кірісуге мүмкіндігі есте болмайды» [1]. Ғалым зерттеу нысанына алған көне түркі жазба ескерткіштері туралы ғылыми тұжырым жасамастан бұрын мәтін мазмұнын өзге түркі жазба мұраларындағы тарихи, тілдік деректермен салыстырады. Ғалымның осындай тыңғылықты ғылыми ізденісі «Оғұз қаған эпосының тілі» еңбегінде ерекше байқалады. Еңбекте Оғыз қаған эпосына негіз болған аңыз-әңгімелер мен тарихи деректерді талдайды. Сондай деректердің бірі – Рашид-аддиннің «Жамиғ-ат тауарихы» және Әбілғазының «Түркі шежіресімен» сәйкес келетін ортақ тұстары мен айырмашылықтарын салыстырып, тұжырымдап отырады. Осы арқылы көне жазбаның бастапқы кездегі жанрлық, стильдік, композициялық табиғатын ажыратып көрсетеді. Эпостың графикалық, фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік ерекшеліктерін талдайды. Сонымен қатар эпостың баяндау техникасын өзге эпостық шығармаларға

тән тұрақты қалыптасқан сөз үлгілерімен текстологиялық салыстырулар арқылы дәлелдейді. Содан кейін «Оғыз қаған эпосының» көне мәтінін толық қалпына келтіріп, қазақ тіліне аударады. Еңбектің соңында түсіндірме сөздігімен қосымшалардың тіркесімдер сөздігін де көрсетеді. Ғалымның жан-жақты, кең ауқымда талданған аталмыш еңбегі 2011 жылы филология ғылымдарының докторы, профессор М. Мырзахметовтың ұйымдастыруымен «Қазыналы Оңтүстік» деген атаумен «Нұрлы әлем» баспасынан қайта басылып шығады [2].

Ғалымның «*Көне мұраның түгендеушісі ғана болмайық, түстеп таңушысы да болайық*» деп, жалпы түркітанушыларды жазба мұралардың мәтіндерін талдауда өте мұқият болуға шақырады. Яғни, бұны мәтіндік салыстыру жұмыстарынан кейін, шығарманың тарихи, прозалық, тілтанымдық тұрғыдан талдаулар жасайтынын еңбектерінен аңғарамыз.

Осыдан қазақ тіл білімінде жазба мұралар бойынша түрлі (орхон, араб, латын) графикада лингвотекстологиялық талдаулардың негізгі ғылыми принциптері Құлмат Өмірәлиевтің еңбектерінен бастау алады деген ой түйеміз.

Құлмат Өмірәлиев еңбектерінің құндылығын, жан-жақтылығын, тереңдігін шетел ғалымдары жоғары бағалайды. Ғалымның 1983 жылы «Күлтегін Келешек үшін насихат па?» деген мақаласына Чарлес Ф. Карсон мен Хасан Оралтай мынадай пікір білдіреді: «Eğer Ömeraliyevin bu parçaları seçmiş olmasa yalnızca tesadüfe dayanıyorsa ve Kül Tiginde adı geçen Türklerin şartlarını bugünkü Orta Asya Türk halklarının ve Kazakların durumlarına bağlamaya çalışıyorsa, o zaman Ömeraliyevin anıttan aktardığı parçalarını bugünkü Türk halklarına günümüz Sovyet rejiminin politikasına karşı davranışlarını ayarlamak konusunda bir öğüt mahiyetinde olduğu ve «gelecek için bir nasihat» içerdiği anlamı çıkarılabilir. Ancak, önemli gerçek Ömeraliyevin makalesinde «Türk geçmişini kısım çıkarıp toplarlamış olması ve büyük bir kültür mirasını ortaya koyup, korumuş olmasıdır» [3].

Аудармасы: Егер Өмірәлиев бұл ескерткіштегі үзінділерді кездейсоқ таңдап алмаған болса және Күлтегінде аталған түркілердің жағдайларын Орта Азия түркі халықтары мен қазақтардың қазіргі жағдайларымен байланыстыруға тырысса, онда ол ескерткіштен аударған үзінділері арқылы қазіргі түркі халықтарына кеңестік саясатқа қарсы ұстанымдарын ретке келтіруге кеңес беріп отыр деген сөз. Бұны болашаққа бағдар ретінде де қарастыруға болады. Өмірәлиевтің түркілер тарихының маңызды тұстарын түгендеп, үлкен мәдени мұраны зерттеуі өзектілігі жағынан жоғары бағаға ие (аударған PhD К. Жұмабек). Сондай-ақ, венгр ғалымы, түркітанушы Иштван Коньыр Мандокимен де достық әрі ғылыми байланыста болғандығына өзара жазысқан хаттары дәлел. Ғалымның «Қазақ және мадияр (венгер) тілдеріне ортақ сөздер» мақаласында мадиярлар мен түркі халықтарын жақындастыратын тарихи, тілдік деректерді келтіреді. Ғалым «Қазіргі мадияр тіліндегі өзге түркі тілдеріне ортақ сөзді түркі тілдерінен ауысқан деп қарамай, фин-угорлармен бірге мадияр (венгер) халықтығын құруға белгілі дәрежеде ұйытқы болған тайпалардың тілдік белгісі замандар бойындағы тоғысу негізінде жеңген фин-угор тіліндегі жеңілген түркі тілінің сарқыншағы деп қарау керек деп тұжырымдайды [4]. Мадияр мен қазақ тілдеріне ортақ келетін жеке сөздер мен сөз тіркестері, топонимикалық атауларды анықтайды, соның ішінде кейбіреуін келтірейік:

мадиярда *alma* – қазақта *алма*

мадиярда *bor/eger* – қазақта *жар/қанат*

мадиярда *elet* – қазақта *күн елті*

мадиярда *kar/peres* – қазақта *білезік білек/жүзік*.

Мұндағы «*kar*» мадияр тілінде «қол» деген мағынаны білдіреді. Ал қазақ тілінде «қолдың қары» тіркесінде сақталған. Бұдан ғалымның венгр тілінен хабардар екендігін аңғартады. Ғалымның бұл зерттеу мақаласы бүгінгі зерттеушілер үшін венгр мен қазақ халықтары арасындағы мәдени, тарихи, тілдік тұрғыдан зерттеуді жалғастыруға болатын өзекті тақырып екендігін танытады. Ғалымның бұдан бөлек қазақ тілін чуваш, моңғол тілдерімен де салыстырып, фонетикалық, грамматикалық ортақ және айырым белгілерін көрсетеді.

Қ.Өмірәлиевтің тіл тарихы мен түркітану саласына ғылыми ізденістерінің нәтижелерін атап өтуді жөн көріп отырмыз:

– Ежелгі түркі халықтарының поэтикалық сөз үлгілерінің басталу межесін белгілейді.

– Орхон ескерткіштері мәтіндерінің поэзияға тән және тән емес белгілерін өзге жазба мұралармен салыстырып, ажыратып көрсетеді.

– М. Қашқаридің еңбегіндегі мақалдардың қазіргі түркі тілдеріндегі фонетикалық, лексикалық-синонимдік, морфема-формальдық өзгерістерін талдайды.

– Көне түркі ескерткіштерінің жанрын, адресатын анықтай отырып, мәтінде ауызекі (сөйлеу) тілінің тынысы бар екендігін тілдік құралдар (тұрақты, дағдылы сөз орамдары, сөз тіркестері және қайталануы) арқылы дәлелдейді. Бұл ескерткіштерді ауызекі тілге жақын, тіпті одан да бөлектене қоймаған, өзінің айқын үлгі-тәсілін жасап шыға қоймаған жазба әдеби нұсқа деген терминді ұсынады.

– «Тонукуқ», «Күлтегін», «Могилән» ескерткіштерін хан жарлықтары мен шежіренің алғашқы үлгі нұсқалары деген атау береді. Оның себебін ғалым «түркі халқында сыналы жазумен бірге туған хат, жарлық сөз жанры VIII ғасырға дейін болды. Ал «Тонукуқ», «Күлтегін», «Могилән» осы жанрлық жанрының VIII ғасырдың басында шежіре әңгімеге ұласқан әрі жарлық стилін сақтаған бір жанрлы үлгісі» деп түсіндіреді.

– VIII-IX ғасырлар ескерткішіндегі сөз үлгілерін (мақал сөз, шешендік сөз, мақтау үлгілеріндегі жоқтау-арнау) қазақ поэзиясымен өзара салыстыра, сабақтастыра зерттейді. Ғалым «өзара байланыстылықты бұл сөз үлгілерін жасауда негізгі рөл атқаратын стильдік-тілдік формалардың бірлігіне құру керек» дейді.

– Көне түркі және ортағасыр жазба мұраларында кездесетін мақалдардың ұйқас құраудағы фонетикалық, грамматикалық және лексикалық формаларын анықтайды.

– Көне түркі жазба ескерткіштерінде «сөз» атауымен қатар қолданылатын *сав*, *саб* сөзінің мағыналық өрісін талдап, терминдік атаудың қызметін атқарған деген пікірге келеді.

Ғалымның түркітану ғылымының дамуына қосқан үлесі бұнымен ғана шектелмейді, тізімді жалғастыра беруге болады. Қорықта айтқанда, ғалымның көне жазбаларға қатысты кешенді түрде сатылай-сабақтастыра жүргізген талдауларын оқи отырып, бүгінгі зерттеушілерге үлгі боларлық ерекше зерттеу әдістеріне куә боламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Өмірәлиев Қ. XV-XIX ғғ. Қазақ поэзиясының тілі. – Алматы, 1976. – 240 б.
 [2] Қазыналы Оңтүстік: Оғуз қаған эпосы. – Алматы, Нұрлы әлем. 2011. – 320 б.
 [3] Ата тарих айғақтары (Қ. Өмірәлиевтің туғанына 70 жыл толуына) // Редактор: Е. Жанпейісов. ҚР Білім және Ғылым министрлігі. Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты. – Алматы: Ғылым, 2001. – 334 б.
 [4] Өмірәлиев Қ. Қазақ және мадияр (венгр) тілдеріне ортақ сөздер // Қазақстан мектебі, 1967. № 5. 82-83 б.

REFERENCES

- [1] Umiraliyev K. XV-XIX centuries. The language of Kazakh poetry. – Almaty, 1976. (monograph). – 240 P.
 [2] Treasure South: Oguz Kagan epic. – Almaty, Nurly Alem. 2011. – 320 P.
 [3] Ancient evidence of history (to the 70th anniversary of the birth of K. Omiraliyev) // Editor: E. Zhanpeisov. Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics. Almaty: Nauka publ., 2001. – 334 P.
 [4] Umiraliyev K. common words in Kazakh and Madiyar (Hungarian) Languages // School of Kazakhstan, 1967. No. 5, pp. 82-83.